

ПРАВОВА КУЛЬТУРА: МІСЦЕ У ПРАВОВОМУ ПРОЦЕСІ ТА ВПЛИВ НА СТАН ЗАКОННОСТІ В ДЕРЖАВІ

Чепульченко Т. О.

канд. юрид. наук, доцент

зав. кафедри теорії держави і права НТУУ «КПІ»

У статті висвітлюється вплив правової культури на стан законності та проблема її глибокого втілення в юридичну діяльність, в процес застосування права посадовими особами. У рамках комплексного підходу правова культура особистості розглядається як поняття, що характеризує якісний стан розвитку правосвідомості індивіда, його діяльності в правовій сфері. В контексті цього автор торкнувся питання поваги до права (закону) як визнання його соціальної цінності, та явища, прямо протилежного йому – правового нігілізму.

Ключові слова: законність, особа, право, правова культура, правозастосування, реалізація права, цінності.

В статье раскрывается влияние правовой культуры на режим законности и проблема её глубокого внедрения в юридическую деятельность, в процесс применения права должностными лицами. В рамках комплексного подхода правовая культура личности рассматривается как понятие, которое характеризует качественное состояние развития индивида, его деятельности в правовой сфере. В контексте этого автор затрагивает вопрос уважения к праву (закону) как признание его социальной ценности, и явления, противоположного ему – правового нигилизма.

The paper reveals the impact of legal culture on the regime of law and the problem of its deeply rooted in legal activities, the process of application of law by officials. As part of a comprehensive approach legal culture identity is seen as a concept that describes the qualitative state of the individual, his activity in the legal field. In this context, the author raises the question of respect for the law (the law) in recognition of his social values, and the phenomenon, its opposite - the legal nihilism.

Висока динаміка економічних і соціально-політичних процесів в Україні, часто невідповідність законотворчої діяльності Верховної Ради змінам у суспільних відносинах, високий рівень правового нігілізму в усіх прошарках суспільства, а також інші явища (злочинність, непрофесійність посадових осіб і тощо) є перешкодою ефективній реалізації права.

З огляду на це актуально говорити про належний рівень розвитку культури, перш за все, її правової складової, що стає свого роду фундаментом законності у суспільстві.

Різнноманітні аспекти правової культури, зокрема, її значення в процесі реалізації права, особливо – правозастосування, досліджували у своїй працях такі вітчизняні та російські вчені як С. С. Алексєєв, А. Е. Жалінський, Л. О. Єршова, В. М. Кудрявцев, Л. О. Макаренко, П. М. Рабінович, В. П. Сальников, О. Ф. Скакун та ін. Якщо теорія правової культури багатогранно розкрита юридичною наукою, то власне проблема її глибокого втілення в юридичну діяльність, зокрема в процес застосування права посадовими особами ще залишається не вирішеною. Це вказує на неабияку актуальність подальших пошуків шляхів до розв'язання вказаних питань. З огляду на таке, в цій статті маємо на меті розглянути актуальні питання щодо місця правової культури в процесі застосування права в контексті її впливу на стан законності у суспільстві.

«Правова культура, – як справедливо відмічають О. В. Сахаров і О. Р. Ратінов, – справляє організаційно-регулятивний вплив в плані забезпечення соціально-позитивної поведінки, попередження негативних проявів і усунення факторів, що цьому сприяють, при вирішенні соціальних завдань будь-якої сфери і будь-якого рівня життя суспільства» [13, с.106]. І навпаки, низький рівень правової культури призводить до девальвації режиму законності у суспільному житті.

У свою чергу, законність слід розглядати не лише як певну соціальну цінність, а і як фактор, який безпосереднім чином впливає на стан культурних процесів, що проходять у різноманітних сферах життя суспільства, зокрема, у правовій. Так, наприклад, режим законності безпосередньо впливає на правосвідомість соціальних суб'єктів, на їх установки і ціннісні орієнтації. Однак цей вплив може бути не лише позитивним, а й негативним. Погляди людей, їх життєві позиції формуються як під впливом досягнень суспільства, так і внутрішньо притаманних процесу суспільного розвитку недоліків, труднощів. Останнє, знаходячи свій прояв у суспільних відносинах, урегульованих правом, відображається на режимі законності і за певних обставин може призвести до відхилень, різного роду деформацій у правосвідомості і правовій культурі учасників цих відносин [17, 10-11].

У літературі можна зустріти термін «юридична культура», який є похідним від поняття «правова культура», однак його зміст обмежується лише знаннями, досвідом, навичками і т.і. у сфері законотворчої діяльності, знанням чинних законодавчих актів, умінням правильно їх тлумачити й застосовувати у практичній діяльності [18, 131-135]. Зміст категорії правова культура охоплює наступні елементи:

- а) стан законодавства, ступінь його досконалості за змістом і формою;
- б) стан законності у суспільстві, найважливішими критеріями якого є рівень юридичного закріплення її вимог у системі законодавства, їх реалізація;
- в) стан практичної роботи суду, прокуратури й інших юридичних органів, які застосовують юридичні норми, що відображає їхню реальну роль у правовій системі, ступінь дотримання прав і свобод людини, норм етики, моралі та ін. [4, 40].

Взаємодія законності і правової культури відбувається на різних рівнях: загальносоціальному, регіональному, груповому, індивідуальному. У даному випадку найбільший інтерес представляє аналіз взаємозв'язку цих соціальних явищ на індивідуальному рівні з урахуванням специфіки діяльності індивіда, який є суб'єктом правозастосування. У зв'язку з цим виникає необхідність аналізу двох взаємопов'язаних питань:

- 1) особистості, що наділена належним рівнем правової культури;
- 2) індивідуальних якостей, що впливають на ефективність і законність діяльності, яку здійснює правозастосовний суб'єкт.

Відповіді на ці питання вимагають детального аналізу змісту індивідуальної правової культури. Методологічною основою такого дослідження має стати комплексний підхід, який, в свою чергу, повинен ґрунтуватися на сполученні аксіологічної і заснованої на діяльності концепції аналізу правової культури.

Аксіологічний підхід тривалий час був визначальним у науці. Не втратив він своєї значимості і сьогодні, оскільки правовий розвиток особи неможливо уявити без чітко визначених ціннісних орієнтирів. Поняття «цінність» завжди трактувалося наукою як усталене уявлення про те, що є святим для людини, тієї чи іншої соціальної групи, суспільства в цілому. Цінності дозволяють «пов'язати різні часові модуси (минуле, теперішнє, майбутнє); визначити системи пріоритетів, способи соціального визнання, критерії оцінок; будувати багаторівневі системи орієнтації у світі...» [1, 12-13]. Однак об'єктивний аналіз правової культури на будь-якому рівні її прояву лише з позицій аксіологічного підходу навряд чи буде вірним, адже здатний викликати її суб'єктивне визначення, оскільки властивості об'єктів, які можуть бути віднесені до числа правових цінностей, безпосередньо поєднані з ціннісними установками самих суб'єктів.

Окрім того, правове життя суспільства є достатньо динамічним, а існуючі у ньому явища і процеси – історично мінливими. З цієї причини уявляється можливим говорити про ситуативну оцінку (характер) правових явищ і процесів, адже деякі з них, що мають позитивний характер на одному з етапів розвитку держави і права, в іншій конкретно-історичній ситуації можуть набувати негативного значення [12, 18-19]. Не випадково німецький філософ І. Гердер ще у XVIII ст. відмічав: «Немає нічого менш визначеного, ніж це слово – «культура», і немає нічого більш оманливого, ніж застосовувати її до цілих віків і народів. Як мало культурних людей у культурному народі! І в яких рисах слід відшуковувати культурність?» [3, 6 – 7].

До того ж ціннісний підхід змушує дослідника аналізувати, скоріше, ідеальний, необхідний стан правових явищ, ніж їх реальний прояв. Критерієм же істинності тих чи інших ідеалів і уявлень завжди виступає суспільна практика, яка часто залишається поза межами досяжності аксіологічної концепції, орієнтованої на вивчення явищ правової культури, перш за все, через процеси духовного виробництва. Саме діяльність людини та інших соціальних суб'єктів, у тому числі й та, що пов'язана з реалізацією правових цінностей, у кінцевому рахунку визначає специфічні форми і зміст культурних процесів, що відбуваються у правовій сфері життя суспільства. Ось чому об'єктивний аналіз правової культури в цілому і її особистісного аспекту, зокрема, вимагає поєднання зазначених концепцій.

У рамках комплексного підходу правова культура особистості розглядається як поняття, що характеризує якісний стан розвитку правосвідомості індивіда, його діяльності в правовій сфері. Разом з тим, правова культура, на відміну від правосвідомості, включає в себе не будь-які, а тільки позитивні, з точки зору панівної у суспільстві системи соціальних цінностей, правові знання, погляди, уявлення, оцінки, мотиви, установки, почуття, які згодом стають передумовою соціально-активної діяльності.

Вагомою є роль правової культури осіб в процесі реалізації права, а особливо – тих, хто відповідальний за його застосування. Тому говорити про рівень їх правової культури можна, на наше переконання, виходячи із комплексного аналізу її елементів.

Так, першим елементним показником, що характеризує правову культуру осіб, які здійснюють правозастосовну діяльність, є рівень правових знань. Враховуючи значення правозастосовної діяльності як особливої форми реалізації права, справедливо ставляться більш високі вимоги стосовно правової культури цих осіб. У першу чергу ці вимоги стосуються саме рівня і глибини правових знань. Це цілком виправдано, оскільки правозастосовні органи та їх посадові особи покликані, з однієї сторони, забезпечити законність і правопорядок у суспільстві, а з іншої сторони, зобов'язані самі в процесі здійснення своїх повноважень неухильно слідувати приписам юридичних норм, що регулюють їх діяльність [5, 14].

Зміст поняття «правові знання» не зводиться лише до знання текстів законів і підзаконних нормативних актів. З урахуванням характеру і цілей діяльності правозастосовних органів воно уявляється більш об'ємним за своїм змістом, оскільки повинно включати в себе знання про всю правову систему.

Відсутність необхідних правових знань чи їх низький рівень часто виступають причиною правозастосовних помилок. Однак і належний рівень цих знань не завжди слугує гарантом дотримання законності. У даному аспекті мається на увазі повага до права. Неприпустимим має бути ігнорування соціальної цінності і значимості права в системі нормативних регуляторів суспільних відносин.

У науковій літературі повага до права традиційно розглядається в якості невід'ємного елемента індивідуальної правової культури. «Поважати» означає шанувати, цінити «високо», визнавати чий-небудь заслуги. Повага завжди проявляється у поведінці людини, яка обов'язково передбачає задоволення вимог особи, яку поважають [8, 194]. Ряд науковців неодноразово робили спроби сформулювати визначення поняття «повага до права». Так, на думку А. С. Сиротіна, повага до права розуміється як «категорія, яка заснована на усвідомленні соціальної цінності права як регулятора суспільних відносин, засобу їх удосконалення і перетворення» [10, 92].

В. П. Сальникова відмічає, що поважливе ставлення до права проявляється у різноманітних сферах правової діяльності: в сфері правотворчості воно знаходить вираз в узгодженні розроблюваних правових норм із реальними умовами життя суспільства, в сфері реалізації права – у добровільному підкоренні фактичної поведінки учасників суспільних відносин нормам, принципам та ідеям права [11, 215].

Повага до права в сфері його реалізації, на нашу думку, характеризується намаганням не лише неухильно виконувати і дотримуватися приписів правових норм, узгоджувати свою поведінку із зразками, еталонами поведінки, які пропонуються правовими нормами, а й соціально-активними діями сприяти зміцненню законності і правопорядку в процесу правозастосовної діяльності.

Відношення до права, як і позитивні правові знання, представляють собою елемент правосвідомості. З цієї причини в структурі відношення до права прийнято виділяти два рівня: психологічний та ідеологічний. Перший з них пов'язаний значною мірою з емоційним сприйняттям правової дійсності. Другий характеризується існуванням свідомих, систематизованих засад у судженнях про правові явища і процеси, у розумінні сутності права, його соціальної цінності, у відношенні до виконання його вимог.

Повагу до права, на нашу думку, можна розглядати і як фактор, який виключає професійну недбалість посадової особи правозастосовного органу, його байдуже ставлення до соціального і результатів своєї діяльності. Посадові особи правозастосовних органів повинні чітко для себе уявляти, що за кожним правозастосовним актом стоїть конкретна людина, її права та законні інтереси. Держава та її органи свою діяльність повинні орієнтувати на захист і охорону прав людини, про що свідчать положення ст. 3 Конституції України, яка зазначає, що «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є основним обов'язком держави».

Високий рівень правосвідомості, на думку О. Ф. Скакун, вимагається не лише від творців юридичних норм, законодавців, а й від усіх громадян держави, при цьому «ключовий пункт правосвідомості – усвідомлення людьми цінностей права, прав і свобод людини й оцінка діючого права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, закріпленим у міжнародних документах про права людини. Це означає, що міжнародна гуманітарна правосвідомість має пріоритет перед національною» [14, 678].

Узагальнення викладеного дозволяє зробити висновок про те, що шанобливе ставлення до права як невід'ємний елемент правової культури осіб, що застосовують право, передбачає: 1) їх відношення до правових норм як необхідних і найбільш доцільних правил

поведінки; 2) усвідомлення своєї соціальної ролі в процесі індивідуального регулювання суспільних відносин, своїх посадових прав і обов'язків, що врешті-решт виключає його професійну недбалість; 3) ставлення до прав і свобод людини як до певних ціннісних орієнтирів, що визначають значення і зміст правозастосування.

Разом із тим, слід підкреслити, що характерною рисою правосвідомості практично завжди є не повага до права (закону, як зовнішньої форми його виразу), не визнання його соціальної цінності, а явище прямо протилежне йому – правовий нігілізм. Останній традиційно визначається у науці як напрямок суспільно-політичної думки, що заперечує соціальну цінність права і вважає його найменш досконалим способом регулювання суспільних відносин, а також властивість, стан суспільної свідомості [16, 135-146].

Витоки відчуження суспільства від права слід шукати в минулому. За століття свого існування суспільство так і не змогло виховати себе у дусі поваги до права. Навпаки, правовий нігілізм у самих різноманітних формах його прояву можна розглядати як інваріант суспільної правосвідомості.

Звертаючи увагу на правосвідомість юристів, слід зазначити, що вона виступає перш за все як один з видів групової професійної правосвідомості. В. М. Кудрявцев зазначає, що у широкому розумінні як професійну можна називати правосвідомість самих різноманітних професійних груп, і будь-яка професійна діяльність слугує істотним фактором, що на неї впливає. Як різновид правосвідомості соціальних груп, в якості критерію виділення яких виступає належність до певної професії, тобто роду занять, трудової діяльності, можна розглядати і правосвідомість юристів [7, 3-5].

Для формулювання поняття професійно-юридичної свідомості слід з'ясувати, хто саме є її носієм. С. С. Алексєєв вважає, що юрист – це особа, обізнана в юриспруденції, наділена професійними (фундаментальними і спеціалізованими) правовими знаннями і яка вміє застосовувати їх у практичній діяльності. Виходячи з цього визначення, основний акцент зроблено на правові знання юриста. До них вчений, зокрема, відносить: 1) юридичне мислення – тобто здатність мислити юридично, тобто на своїй ділянці осмислювати факти дійсності за допомогою чітких юридичних понять і конструкцій, і, зокрема, надавати юридичну оцінку фактам – правильно і юридично точно їх кваліфікувати; 2) вміння застосовувати свої знання у практичній діяльності, вирішувати юридичні справи. Це передбачає оволодіння технікою юриспруденції (прийомами складання юридичних документів, криміналістичною технікою і т.д.) і набуття навичок роботи, досвіду в практичному застосуванні знань [2, с.73-74].

Виходячи з того, що зміст професійної правосвідомості визначається переважно змістом юридичної діяльності, основною ознакою, яка дозволяє віднести правосвідомість тієї чи іншої особи до правосвідомості юристів, є безпосередній зв'язок саме з такою діяльністю.

Виділення практичного рівня правосвідомості особливо є виправданим у відношенні професійної правосвідомості, оскільки вона найбільш тісно пов'язана із забезпеченням регулюючої дії права на суспільні відносини. Для практичного рівня професійної правосвідомості характерними є такі форми соціально-правової активності як правотворчість, застосування права, правове виховання. Професійна свідомість має своїх конкретних носіїв – юристів-практиків, які повсякденно беруть участь у правотворчій і правозастосовчій діяльності, у роз'ясненні проблем законодавства [15, 11].

У професійній діяльності юристів важливе значення відводиться правовому мисленню та інтелектуальній діяльності.

А. Є. Жалінський, досліджуючи правове мислення юристів в процесі виявлення, усвідомлення і вирішення проблемних ситуацій, виділяє такі види правових завдань у цьому процесі:

- правотворчі (проектні), що направлені на усунення прогалин у чинному законодавстві;
- правозастосовні – по конкретизації правових норм для визначених цілей;
- правозабезпечуючі, що направлені на отримання ресурсів, необхідних для реалізації тих чи інших цілей;
- правоорганізуючі, пов'язані з раціоналізацією і організаційним забезпеченням здійснюваної юристом діяльності;
- легітимізаційні, направлені на обґрунтування необхідності правових рішень, їх справедливості і ефективності.

Так, серед правозастосовних виділяються завдання, вирішення яких направлено на:

- надання правової оцінки фактичного складу (діяння, події), зокрема, на кваліфікацію діяння, субсумпцію, під якою розуміється підведення фактичного складу відповідно до припису правової норми;
- отримання необхідної інформації, її поповнення, перевірку, оцінку, засвідчення;
- правову оцінку вимоги чи заперечення по вимозі;

- правове визначення змісту і порядку дій, необхідних для отримання того чи іншого результату;
- оцінку достатності підстав для прийняття певного правового рішення;
- оцінку відповідності закону прийнятих рішень і юридично значимих дій;
- визначення можливості (вірогідності) певної поведінки, подій чи інших юридично значимих фактів; це завдання на висунення версій, які досить часто вирішуються юристами [6, 213-214].

Отже, що стосується професійної свідомості, то її зміст формується на підставі положень чинного законодавства і, відповідно, найважливішою її рисою є солідарність із законом. Правові рішення правозастосовних органів, у свою чергу, існують як засіб формування і реалізації закону.

Отже, професійна правосвідомість не просто перетинається з відповідними правовими приписами, що існують у державі, а передусім втілюється, оживає в них, правова свідомість становить єдине ціле з моральними переконаннями осіб, які творять право, які є виявом певного професійного рівня правової культури.

Світоглядні позиції завжди поєднуються з моральною культурою особистості, якою є якісна характеристика морального розвитку та моральної зрілості особистості, що виявляється на трьох рівнях: 1) культура моральних почуттів, яка є виразом здатності особи до співчуття, співпереживання, милосердя; 2) культура етичного мислення як раціональна складова моральної свідомості, що виражається у знанні моральних цінностей, вимог суспільства, у здатності людини свідомо обґрунтувати цілі й засоби діяльності, здійснювати обґрунтований моральний вибір; 3) культура поведінки, через яку реалізуються поставлені й прийняті моральні цілі та здійснюються вчинки відповідно до етикетних вимог, правил. Висока моральність корелює з кваліфікованою професійною діяльністю [9, 146].

Таким чином, виходячи з аналізу різноманітних наукових підходів до розуміння правової культури та її змісту в контексті її впливу на стан законності в суспільстві надає нам можливість виокремити елементи структури правової культури правозастосовного суб'єкта, що виступають фактором ефективності правозастосовної діяльності. Серед них, зокрема, наступні:

а) рівень правових знань (тобто, знання законодавства та досягнень юридичної науки) та вміння користуватися правовим інструментарієм, що сприяє забезпеченню законності та правопорядку у суспільстві;

б) повага до права (тобто усвідомлення соціальної цінності права як регулятора суспільних відносин, впевненість у необхідності і соціальній корисності законів, у цінності права як мірила свободи і справедливості);

в) професійна правосвідомість, зміст якої формується на підставі положень чинного законодавства і яка визначає відношення до прав і свобод людини як до певних ціннісних орієнтирів, що визначають значення і зміст правозастосування. Даний елемент включає в себе також юридичне мислення – тобто здатність мислити юридично, зокрема, надавати юридичну оцінку фактам – правильно і юридично точно їх кваліфікувати та вміти застосовувати свої знання у практичній діяльності.

Сучасний рівень правової культури в суспільстві вказує на перспективність та високу актуальність подальшого дослідження порушеної проблематики.

Література

1. Абушенко В.Л. Ценностные ориентации личности: проблемы формирования (социологический аспект). – Мн.: Наука, 1994. – 230 с.
2. Алексеев С.С. Введение в юридическую специальность. М.: Юрид. лит., 1976. – 256 с.
3. Гердер И. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
4. Дьоміна О.С. Правова культура як основа демократичного, правового розвитку українського суспільства // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 38 – 41.
5. Ершова Л.А. Правовая культура должностных лиц и пути ее формирования: автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 1991. – 16 с.
6. Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность: учеб. пособ. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 330 с.
7. Кудрявцев В.Н. Правосознание юриста // Советская юстиция. 1974. № 10. с. 3 – 5.
8. Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 2000. – 517 с.
9. Плавич С.В. Теоретико-методологічні засади правотворчості: дис. ...канд.. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2009. – 215 с.

10. Сиротин А.С. Воспитание уважения к праву как направление идеологической работы. – М.: Наука, 1984. – 189 с.
11. Сальников В.П. Правовая культура личности как целевая установка юридического всеобуча // Актуальные проблемы юридического всеобуча в условиях формирования социалистического правового государства: Межвуз. сб-к ст. / под ред. И.А. Королева. – М., 1990. – С. 214 – 220.
12. Сальников В.П. Социалистическая правовая культура. Методологические проблемы. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 142 с.
13. Сахаров А.В., Ратинов А.Р. Теоретические основы предупреждения преступности. – М.: Знание, 1977. – 187 с.
14. Скаун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підруч. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
15. Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов. –М.: Наука, 1988. 224 с.
16. Туманов В.А. О юридическом нигилизме // Пульс реформ: Юристы и политологи размышляют / под ред. В.В. Махвиладзе. – М.: Прогресс, 1989. – С. 135 – 146.
17. Федорин В.П. Правовая культура как фактор укрепления социалистической законности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 1986. – 20 с.
18. Шупінська О.В. Загальне і особливе у співвідношенні категорій правових та юридичних культур // Право України. – 1998. – № 1. – С. 131 – 135.